

Zágonyi Ervin

KOSZTOLÁNYI HÁROM NŐVÉR FORDÍTÁSA

Kosztolányi és a klasszikus orosz irodalom, közelebbről Csehov kapcsolatának vizsgálója különös figyelemmel fordul e viszony egyik legérdekesebb állomása, a *Három nővér*-fordítás felé. Munkánk apropóját egy régi ítélet megerősítésének vagy elvetésének ösztönző kényszere adta. De nemcsak ezt a hamincéves elmarasztalást – később érintjük – kell a helyére tennünk, annak is végére szeretnénk járni, milyen *Három nővér*t adott Kosztolányi a magyar olvasónak, színházlátogatónak.

A feladat megoldása nehézségek sorát hozta magával. Meg kellett keresnünk a – köztudat szerint – német, de senki által nem ismert közvetítő fordítást. Találtunk kettőt is, az egyik nem lehetett Kosztolányi munkájának alapja, a másik egyezések hosszú során kívül pár különbözőséget is tartalmazott. Ekkor kezdtük keresni a fordítás kéziratát. Ez eltűnt – megsemmisült? –,¹ viszont kiderült, hogy a mai, teljes egészében Kosztolányiék hitt szöveg egy, az eredeti kéziratot erősen megcsontító nyomtatvány későbbi kiegészítése. Fény derült arra is, hogy e csonka szöveg hiányainak egy része megtalálható egy gépelt színházi szövegpéldányban. A ma Kosztolányiék tartott szövegről tehát le kellett választanuk az ismeretlen szerzőtől származó hozzátoldásokat, másfelől e lecsupaszított szöveghez hozzá kellett adnunk a színházi példány többleteit. Így jutottunk el az aránylag teljes Kosztolányi-szöveghez. Ez már alapul szolgálhatott a pontos egybevetéshez.

A kétséget kizáró bizonyításhoz fel kellett kutatnunk az 1922-ig, a magyar fordítás megjelenéséig napvilágot látott összes német *Három nővér*-átdolgozást is. Itthon erre nem volt adatunk, a legnagyobb német könyvtárak vezetői adtak útbaigazítást a harmadik fordítást illetően. Ezután következhetett az érdemi munka: a magyar változat összevetése a némettel.

1. A német közvetítő szöveg nyomában – Kosztolányi szövegváltozatai

Az említett ösztönzést Bóka László adta. Az 1950-es *Csehov drámai művei* című kötet megjelenésekor² írt ismertetésében egy pontatlannak tartott helyért, melyet „a fordító világnézeti idegenségével” magyarázott, kicsit az egész *Három nővér*t is megbélyegezte.³ Kifogásolta, hogy a Szoljonij gondolatából – egy kezemmel csak másfél pudot emelek fel, kettővel azonban ötöt, sőt hat pudot – eredő következtetés, két ember erejét illetően, hiányos. Bennünk az a gyanú támadt – 1976-ban –, hogy talán a német fordítás a vétkes a pontatlanságban. Ekkor még csak Heinrich Stümcke 1902-es színpadi átdolgozása állt rendelkezésünkre.⁴ Párhuzamba állítottuk a kifogásolt hely három változatát (itt csak a konklúzióknak megszövegezését közöljük):

¹ Nincs meg az MTA Kézirattárában, az OSZK-ban, a Petőfi Irodalmi Múzeumban: nem tudott róla a költő fia, Ádám, s művei kiadója, Réz Pál sem.

² *Csehov drámai művei*. Bp. 1950. A *Három nővér* a kötet 291–359. lapján. (A továbbiakban: 50)

³ *Csehov drámai művei*. Színház- és Filmművészet. 1950. január. 45. Vö. még, *Tegnaptól máig*. Bp. 1958. 170–171.

⁴ *Die drei Schwestern*. Drama in vier Aufzügen von Anton Tschechhoff. Für die deutsche Bühne bearbeitet von Heinrich STÜMCKE. Bühneneinrichtung. Leipzig. (1901) Druck und Verlag von Philipp Reclam jun. Universal-Bibliothek. 4 264. (A továbbiakban: ST)

Anton Tschekoff D r a m e n

Drei Schwestern. Onkel Wanja. Die Möwe.
Einzig autorisierte Übersetzung aus dem
Russischen von
Wladimir Czumirow

Verlegt bei Eugen Diederichs in Jena 1902

verheiratet. Er macht Wisten und erzählt überall, daß er eine Frau und zwei kleine Mädchen habe. Auch hier wird er es erzählen. Die Frau scheint etwas übergeschnappt zu sein, trägt einen langen Mädchenzopf, spricht nur in hochtrabenden Phrasen, philosophiert und macht häufig Selbstmordversuche, offenbar um den Mann zu ärgern. Ich hätte eine solche schon lange sitzen lassen, er aber duldet und klagt nur.

Zoljoni (mit Tschebutjina aus dem Saal in den Salon tretend): Mit einer Hand hebe ich nur anderthalb Pud, mit zweien aber fünf, sogar sechs Pud. Daraus schließe ich, daß zwei Menschen nicht zweimal, sondern mindestens dreimal stärker sind, als einer . . .

Tschebutjina (steht im Ofen eine Zeitung): Bei Haarausfall . . . ein Lot Naphthalin auf eine halbe Flasche Spiritus . . . auflösen und täglich zu gebrauchen . . . (schreibt es in sein Taschenbuch). Notieren wir es! Übrigens ist es nicht nötig . . . (steht aus). Einerlei!

Irina: Iwan Romanowitsch, lieber Iwan Romanowitsch!

Tschebutjina: Was ist, mein Mädchen, meine Freude?

Irina: Sagen Sie mir, warum ich heute so glücklich bin? Als wäre ich auf einem Segelschiff, über mir der weite blaue Himmel, und

„Из этого я заключаю, что два человека сильнее одного не двое, а трое, даже больше.”⁵

„Ebből azt következtetem, hogy két ember nem kétszerte erősebb, mint egy ember, hanem legalább háromszor erősebb.”

„Daraus schliesse ich, dass zwei Menschen zwei oder dreimal so stark sind wie ein Mensch. Habe ich recht, was?”

A „даже больше” Stümckénél is hiányzik, ennek ténye azonban csak részben mentette fel Kosztolányit, hiszen a legfutóbb összevetés is megmutatta, nem Stümckét használta alapul.⁶ A német forrásról a költő avatott ismerői sem tudtak, ezért akkor Párizsban tartózkodó fiához, Ádámhoz fordultunk; ő emlékezett, hogy apjától rámaradt egy négykötetes Csehov-kiadás, szívesen ígerte segítségét is, de a német sorozat adatait csak hazatérése után, 1979 nyarán tudta megnevezni.⁷ Megkereste a közölt kérdéses passzus megfelelőjét Wladimir Czumikow fordításában, s idézte is levelében: „Mit einer Hand hebe ich nur anderthalb Pud, mit zweien aber fünf, sogar sechs Pud. Daraus schliesse ich, dass zwei Menschen nicht zweimal, sondern mindestens dreimal stärker sind, als einer...” Papírra vetette konklúzióját is: „Nem kétséges, hogy a Csehov-kötet apám példánya volt – azaz fordítása alapjául szolgált, Z. E. –, mert pontosan egyezik azzal a Kosztolányi-fordítással, amit Ön említ levelében.”⁸

Ádám féltve őrizte az apai kötetet, így az egész szöveghez csak később jutottunk hozzá, a weimari Landesbibliothek jóvoltából.⁹ Csehov, Czumikow és Kosztolányi szövegeinek egybevetéséből egy előrevivő meg egy váratlan, akadályozó következtetés is adódott: Czumikow és Kosztolányi igen híven tolmácsolják Csehovot, másfelől, ami Czumikowban eltérés Csehovtól, Kosztolányi magyartításában makulátlanul, mintegy közvetlenül az orosz eredetihez kapcsolódva volt jelen.

Kosztolányi mellett nem állhatott oroszul is tudó, esetleg orosz konzultáns – a munka végtelen aprólékossága, időigényessége kizárja közreműködését –; arra kellett hát gondolnunk, hátha később, pontosabban a felszabadulás után módosították szövegét. Ezért időben visszafelé kezdtünk nyomozni. Áttanulmányoztuk a Bóka-ismertette, 1950-es kötetet, itt az orosz sajátosságok a mai szöveghez képest – ezt dolgozatunkban az 1955-ös kiadás képviselje¹⁰ – kisebb mennyiségben vannak jelen. Majd megismertük a *Színházi Élet* 1928-as szövegközlését,¹¹ ez már pontosan megegyezik Czumikowval. Itt most, példának, nem eljárásunk menetét mutatjuk be, az időben visszafelé haladó szövegkutatást, a szöveg pontosításoktól való megfosztását, hanem azt, hogy pontosult az idők folyamán a Czumikowból táplálkozó Kosztolányi-szöveg. Három tipikus példáját adjuk: az orosz specifikum megjelenését; olyan helyet, melyet Czumikow nem végleges szövegváltozatból vett, s a mai Csehov-szövegből hiányzik, s végül illusztráljuk, hogy egészült ki Czumikow és Kosztolányi hiányos helye.

⁵ А. П. ЧЕХОВ: *Избранные произведения в трёх томах*. Том третий. Повести и рассказы. Пьесы. Москва. 1967. 491–554. *A továbbiakban: CS*)

⁶ Csak idézetünkben is csupa eltérést látunk: Csehov és Kosztolányi pudot említ, Stümcke „Centner”-t, nála nincs ott a „legalább” megfelelője, de ott egy záró betoldás.

⁷ „Német nyelvű Csehovom jelzése: Anton Tschechhoff Dramen – írja. Verlegt bei Eugen Diederichs in Jena 1902.” – Levele. Bp. 1979. június 28-án.

⁸ Levele, 1979. július 20-án. – Hálás szeretettel emlékezem együttműködésére, hasznos segítségére.

⁹ Adatai megegyeznek Kosztolányi Ádáméival; részletesebben: *Anton Tschechhoff Dramen Drei Schwestern. Onkel Wanja, Die Möwe*. Einzig autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Wladimir Czumikow. Verlegt bei Eugen Diederichs in Jena 1902. 1–110. lap. (A három mű külön-külön is megjelent.) *(A továbbiakban: CZ)*

¹⁰ Csehov, *Színművek*. Bp. 1955. Orosz remekírók. *(A továbbiakban: 55)*

¹¹ *Három nővér*. Színmű négy felvonásban. Írta: Csehov Antal. Fordította KOSZTOLÁNYI Dezső. *Színházi Élet*. (1928.) 137–164. A Színházi Intézet birtokában. *(A továbbiakban: 28)*

<i>Orosz specifikum:</i> (a testvérek anyjának sírja) CS: "В Ново-Девичьем" (495)	<i>Csehovnál elmaradó hely:</i> (Andrej szavai) —	<i>Kiegészülő hely:</i> (Csebutikin a hajszeszről) "поробочка втыкается в бутылочку (...)" stb. (494)
CZ: „Im Neuen Frauen-Kloster” (15)	„Alte Jungfern mögen Ihre Schwägerinnen nie – das ist ein Ariom.” (83)	—
28: „Az új kolostor temetőjében.” (142)	„A vénlányok sohasem szenvedhetik sógornőjüket, – ez aranyigazság.” (159)	—
50: ua. (300)	—	„A dugócskát belenyomjuk az üvegcsébe (...)” stb. (293)
55: „Igen, a Novogyevicsje-temetőben.” (248)	—	ua. (243)

A pontosítások zömét az 1950-es kötet tartalmazza, a munka azonban az 1955-ös kiadással is folytatódik (sőt az 1978-as kiadás is csiszolt még a szövegen).

Tisztázásra vár az is, hogy mindeme pontosításon kívül az 1928-as szöveg sok hiányának, húzásának pótlása honnan van. Kosztolányi elvesztett kéziratából, vagy az 1950-es fordító-társ munkája ez is? Itt kellett munkánkba kapcsoljunk a *Vígszínház* ránk maradt gépirásos példányát.^{1 2} Hogyan? Egy 1928-as hiányzó helyet Kosztolányi szó szerint is említ 1922-es recenziójában: „Csebutikin, a részes katonarvos, egy elrontott élet után már csak mozdulatokat tesz, magát gyötri. Vitatkoznak az emberek kicsiségéről. Erre feláll, hogy jobban lássák. Nézze, milyen jelentéktelen vagyok én.”³

Kosztolányi a fordított és előadott darabról számol be: fordításából nehezen hiányozhatott a kitétel.

Az 1922-es vígszínházi szöveg tartalmazza is, és más szövegekben, mint az 1950-es. Vezessük végig a sort:

CS: „(...) люди всё-же низенькие... (Встаёт.) Глядите, какой я низенький.” (506)

CZ: „(...) aber die Menschen sind dennoch sehr klein und nichtig... (erhebt sich.) Sehen Sie, wie nichtig ich bin.” (17)

22: „Csakhogy ám az emberek törpék és jelentéktelenek (felkel). Nézze, milyen jelentéktelen vagyok.” (13)

28: — —

50: „(...) de az emberek mégis kicsinyek... (Feláll) Nézze, milyen kicsi vagyok.” (301)

Kosztolányi szorosan Czumikowhoz kapcsolódik (klein und nichtig = törpék és jelentéktelenek), recenziója idézetében saját szövegét adja, az 1950-es névtelen besegítő már Csehovból merít (низенькие = kicsinyek). Ő nem ismerhette az 1922-es gépiratot, a *Színházi Élet*ben közölt szöveg hiányait elveszítettnek, le se fordítottnak tekinthette, s az orosz eredetiből újraszövegezte. Mi természetesen a vígszínházi többlet-szöveget is felhasználjuk vizsgálódásainkban (s a két változat különbségeire is kitérünk).

2. Czumikow és társai: Stümcke, Scholz, Czumikow illetékessége

A rekonstruált, viszonylag teljes Kosztolányi-szövegekkel hozzáláthattunk az összevetéshez. A harmadik fordítóról, művéről még nem tudunk ekkor, de Czumikow közvetítő-voltát már bizonyíthatunk azokkal a helyekkel, melyekben jellegzetesen „hűtlenül” eltér Csehovtól. Kosztolányi ugyanis sorjában átvette őket német társától. E munka végén érkezett meg az August *Scholz*ról szóló információ, majd jóval később fordítása is.⁴ Így őt is tekintetbe vesszük, s kétféleképpen bizonyítunk:

^{1 2} *Három nővér.* Írta: Csehov Antal. Fordította KOSZTOLÁNYI Dezső. Gépirat. Az OSZK Színház-történeti Osztályának példánya. (A *továbbiakban*: 22, keltének idejéről.)

³ *Három nővér.* Nyug 1922. november 1. 1304. Vö.: *Lángelmék.* Bp. (1941.) 299.. illetve: *Színházi esték.* Bp. 1978. 1. k. 330.

⁴ Röttsch professzor, a lipcei Deutsche Bücherei igazgatójának szíves levélbeli közlése; Scholz kötetét a kasseli Landesbibliothek bocsátotta rendelkezésemre. Adatai: *Drei Schwestern.* Drama in vier Acten. Von Anton Tschechow. Deutsch von August SCHOLZ. 1902. Dr. John Edelheim, Verlag Berlin W. 133 l. (A *továbbiakban*: SCH)

<i>Egyéni változatai</i> (Versnyin lakásai):	<i>Magyarázó betoldásai</i> (Szołjonij mondja):	<i>Hiányai</i> (Csebutikin dalfoszlánya):	<i>Tévedései</i> (Masa elvétí a Puskin-verset) ^{1 5} :
CS: „по квартир- кам” (503)	„Помните стихи?” (546)	„Тарара бумбия... сизу на тумбе я...” (543)	„Кот зелёный... дуб зелёный...” (551)
CZ: „in kleinen Vo- gelkäfigen” (21–22)	„Erinnern Sie sich der <i>Lermontowschen</i> Verse:” (96)	„ <i>Tarara bumbia</i> ...” (91)	„steht eine <i>Kette</i> ... steht eine <i>Eiche</i> (105)
28: „egy kis madár- kalitkában” (144)	„Emlékszik <i>Lermontov</i> versére?” (162)	„ <i>Tarara-bumsztié</i> ...” (161)	„A tengerparton az <i>aranylánc</i> ... a <i>tölgy- fa</i> ...” (164)
SCH: „in kleinen, elenden Buden” (31)	„Erinnern Sie sich der Verse:” (117)	„Tarara bumbija... sei nur kein Lump ja!” (112)	„Goldnes Kätzlein... Goldnes Kättlein...” (12)
ST: „in kleinen Quar- tieren” (18)	„Erinnern Sie sich der Verse?” (70)	„Tarara, bumbija, ich sitze auf dem Pfos- ten —” (67)	—

Czumikow „hűtlenségeivel”, majd a három német fordítás egy jelentős pontjának egymáshoz mérésével. A hűtlenségek:

A csak Czumikowra – és általa Kosztołányira – jellemző esetleges egyéni megoldásoknál hozzá méltóbban bizonyíthatjuk illetékességét pontosságával, *hűségével*. Hiszen Csehov, Czumikow és Kosztołányi párhuzamos olvasásakor ez volt elsődleges tapasztalatunk. Ez a hűség a másik két fordítással való összevetésben válik érzékelhetővé. A IV. felvonásban, a Versinyintől való örökre szóló búcsú előtt, mindennek vesztén így szól Mása:

CS: „Когда берёшь счастье урывочками, по кусочкам, потом его теряешь, как я, то малопомалу грубеешь, становишься злоющей... (Указывает себе на грудь.) Вот тут у меня кипит... (Глядя на брата, Андрея, который провозит коляску.) Вот Андрей, наш братец... Все надежды пропали. Тысячи народа поднимали колокол, потрачено было много труда и денег, а он вдруг упал и разбился. Вдруг, ни с того, ни с чего. Так и Андрей...” (543)

CZ: „Wenn man das Glück in Absätzen, stückenweise nimmt und es dann wieder verliert, wie ich, so verroht man allmählich, wird erbost... (Zeigt auf ihre Brust): Hier... hier kocht es bei mir... (Den Bruder betrachtend, der den Wagen vor sich her schiebt): Da ist unser Andrei... Alle Hoffnungen sind geschwunden. Tausend Menschen hoben eine Glocke, viel Geld und Mühe hat sie gekostet, und plötzlich fällt sie hin und zerschellt. Plötzlich, mir nichts, dir nichts... So auch Andrei...” (92)

SCH: „Wenn man das Glück nur so brockenweise genießt wie ich und dann wieder verliert, kann man wirklich so grob und boshaft werden, wie eine Köchin... (Zeigt auf ihre Brust.) Hier drinnen kocht es... Wenn ich mal gehörig durchprügeln möchte, das ist unser Brüderchen Andrjuscha. Diese Vogelscheue! Alle Hoffnungen hat er vernichtet. Wie eine Glocke kommt er mir vor, die wer weiss wie viel Mühe und Geld kostet und plötzlich, während tausend andächtige Menschen sie hoch haben, herunterstürzt und ins Stücke geht. Ganz plötzlich, mir nichts, Dir nichts!” (113)

ST: „Wenn man das Glück nur mit Unterbrechungen, in kleinen Portionen kosten darf und dann es gar verliert, wie ich, dann steigt einem allmählich die Wut auf! (Zeigt auf ihre Brust.) Hier drinnen

^{1 5} Masa a fájdalomtól megzavarodottan belekeveri idézetébe a Ruszlán és Ludmilla olyan sokszor idézett két fogalma: a *tölgy* és az *aranylánc* mellé a harmadikat: a *kandúrt* is. Eredeti – és a magyar olvasónak kommentár nélkül nem érthető – összefüggésük: „Zöld tölgy a tenger szögletében, / Szín-arany lánc a derekán, / S egy tudós kandúr nappal-éjjel, / A láncon folyton körbejár.” PUSKIN *Elbeszélő költemények*. Bp. 1963. 8. FODOR András fordítása. (Czumikow és Kosztołányi a magyarázatot: „Я пытаю” is tévesen adják vissza: „Ich werde irre” – „Megtébolyodom”. Helyesen: Összekeverem.)

kocht es! (Auf Andrei zeigend, der mit dem Kinderwagen vorüberfährt.) Wenn ich so unsern Bruder ansehe! Was für Hoffnungen haben wir auf ihn gesetzt und wie schmachlich hat er uns enttäuscht! Zu Kinderwärterin taugt er, zu weiter nichts. Wenn ich denke, wieviel Geld und Mühe an seine Ausbildung verschwendet worden ist! Die Augen möchte man sich ausweinen!" (67)

És Kosztolányi: „Ha az ember a boldogságot csak részletekben, kávékanalanként kapja, mint én, akkor lassankint eldurvul, közönséges lesz... (Mellére mutat) Itten... valami úgy ég itten... (Nézi bátyját, aki a gyermekkocsit maga előtt tolja.) Lám a mi Andrejünk. Minden reménység elmúlt. Sok ezer ember emelt magasra egy harangot, sok sok pénzbe és fáradtságba került és a harang egyszerre csak lepottyan, izzéporrá török. Csak úgy, egyszerre... Ez történt Andrejvel is..." (22: 67)

Czumikow gonddal, hűen követi az eredeti gondolatait, mondatszerkesztését, képalkotását. Kosztolányi pontosan tükrözi elődjét. Scholz önkényes betoldásokkal – a szakácsnő-hasonlat, Andrej elnászpángolásának vágya, a madárijesztő-metaphora – vulgarizál, felhívítja a fájdalmat, a balladai váratlanságú fordulatok erejét csökkenti – a remények eltűntét Andrejre tárgyiasítva, a végig szimbólumként ható, megoldásában is allegorikus képet hasonlattá oldva. Stümcke költőietlenül direkt. Feláldozza a fájdalom-szép – az orosz nép múltját is felidéző, a harang és a tudós szavának egyaránt messze hangzását is kicsit magába rejtő – képet, s Mása siránkozásával helyettesíti. Ezzel és Andrej dajkává törpülésének megfogalmazásával megfosztja a nézőt a termékeny együtt-gondolkodástól. Felesleges, lapos a megoldás zárómondata is.

Kosztolányi a maga szövegéhez tehát *Wladimir Czumikow német fordítását használta fel*. Szerencséjére – és a miénkre – vele találkozott.

3. Czumikowról: a német fordítások sorsa

Pár adatot Czumikowról is sikerült szereznünk. Lipszében élő orosz volt, aki a német nyelvet is kitűnően ismerte.¹⁶ A klasszikus orosz irodalom kiemelkedő fordítója.¹⁷ „Schwarzer Tobak” című fordításkötetét 1898-ban elküldte Jaltába Csehovnak, hódoló, szerényen büszke ajánlással;¹⁸ a lipcsei *Eugen Diederichs* négykötetes, 1901 és 1904 közt megjelent sorozatából – ez a máig is egyik legteljesebb és legjobb német nyelvű Csehov-kiadás¹⁹ – hármat ő is fordított. Személyes ismeretségben volt Olga Knipperrel. Készülő drámakötetéről Csehov is tudott: németül is jól tudó ismerőse jelenlétében olvasta és dicsérte a fordítást.²⁰

Munkája az orosz megjelenést követő évben, 1902-ben jelent meg, mint Scholzé és Stümckéé is. Teljesítményüket Klaus Bednarz értékeli. Megállapításai egyeznek észrevételeinkkel. Czumikow átültetéseit fél évszázad legjobb Csehov-fordításainak tartja, precizeknek, bár eléggé szabadoknak – ez szerintünk kevésbé helytálló –, németiségüket kevés helyen érzi elavultnak, a színházhoz közelállónak minősíti őket.²¹

Stümcke csak a sztorit veszi át Csehovtól – az ítélet talán szigorú, példánk ellenére is! –, önkényes hűzásokkal, motívátlan betoldásokkal él. Átdolgozásaiban elvész Csehov dramaturgiájának bája.²²

¹⁶ Vö. Gerhard DICK, *Čechov in Deutschland*. Berlin. (1956.) Humboldt-Univ. Phil. Fak. Diss. v. 5. 1956. 32. 33. (A berlini Egyetemi Könyvtár birtokában.) 32, 33.

¹⁷ Ugyancsak Rötzsch professzor információja; a *Geschichte der klassischen deutschen Literatur*. Berlin, Aufbau Verlag, 1965, adatát idézi.

¹⁸ „Dem schaffenden Genie sei dieses Buch als eine Gleichnung der reproduzierenden Kunst von Wladimir Czumikow. Leipzig. Oktober 1898.” Idézi: DICK, *i. m.* 22.

¹⁹ DICK, *i. m.* 54. Állítása az 1956-ig terjedő időszakra vonatkozik; újabb adattal nem rendelkezőnk.

²⁰ Épp fordítása kapcsán jósolja látnokian: „Germániában nem vagyunk szükségesek, és nem is leszünk szükségesek, bárhogy is fordítsanak bennünket.” Levele Olga Knipperhez. 1901. nov. 15-én. Czumikow itt még orosz nevén áll: *Чумиков. Полное собрание сочинений и писем А. П. Чехова*. Москва. 1951. 19. к. 169. (Orosz és német hivatkozásainkat a magunk fordításában közöljük.)

²¹ Klaus BEDNARZ. *Theatralische Aspekte der Dramenübersetzung. Dargestellt am Beispiel der deutschen Übertragungen und Bühnenbearbeitungen der Dramen Anton Čechovs*. Wien. 1969. (Dissertationen der Universität Wien. 27) 239–240.

²² *J. m.* 238–239.

Scholz szövegeit – egyébként az összes német Csehov-fordítást számba veszi – Bodnarz stilisztikailag jobbnak tartja, mint Stümckéit, de nem érik el Czumirow nyelvi precizitását és beleélő képességét.^{2 3}

A sors a legérdemesebbhez volt mostoha. Német színpadon csak a két gyengébb munka hangzott el, őket adták ki ismételten is. Czumirow csak két évtized múlva, más nyelvterületen szólalt meg: magyarul, Kosztolányi szavaival, közvetítő szerepében mindmáig névtelenül.^{2 3/a}

4. Kosztolányi fordításának előzményei

Kosztolányi Csehov iránti érdeklődése igen korán kezdődik. Már 1904-ben, pár héttel a nagy író halála után, jelzi Juhász Gyulának a „Möwe” és a „Die drei Schwestern” szerzője iránt érzett elragadtatását. Aztán a novellista foglalkoztatja.^{2 4} Hőseihez való viszonyát feszegeti;^{2 5} két francia nyelvű levele alapján megkísérli a magánember-Csehov portréját.^{2 6} A világháború előtt Szabadka és az orosz-szal rokon magyar valóság rajzához „magyar Csehov” után kiált.^{2 7}

A háborútól és következményeitől feldúlt költő 1920-ban kapja az új, nagy Csehov-élményt, a Vígyszínház 1920-as *Ványa-bácsi* bemutatójakor. A műben „az eseménytelenség örök drámáját” látja. Lenyűgözve hódol a teremtő, objektív lángelmének, aki mégis az írói részvét csodáját alkotja meg. A műből leszűrt nagy tanulság, „az élet kikerekítetlensége” sztoicizmusra edző kúra számára.^{2 8}

Jób Dániel sorozatának következő darabjában már cselekvő részt is vállal: általa szólal meg a nagy mű.

Az orosz irodalom magyarítása mindig is foglalkoztatta. Bérczy *Anyegin*-jét műfordítás-irodalmunk három legnagyobb remeke közt tartja számon;^{2 9} meghatottan adózik Szabó Endre emlékének;^{3 0} maga elsősül ad magyar Blokot, s remek fordításban szólaltatja meg Lermontov *Törét*.^{3 1} *Ványa bácsi*-recenziójában bosszúsán rója fel a szöveg magyartalanságait, a névátírás sutaságait.^{3 2}

Az érintett, Jób Dániel később maga is elmarasztalta munkáját, azt, hogy beérte „a tökéletesnek látszó német nyersfordítással”,^{3 3} s drámánkat meg a *Cseresznyés kert*et ismét németből ugyan, de alkotó művészekkel, Kosztolányival és Tóth Árpáddal fordíttatta.

5. Még egyszer Czumirowról: a „reproduktív” művész

Igy nevezte magát elbeszélései ajánlásában. A magyar *Három nővér* elemzése előtt tisztázzuk, legalább vázlatosan, *milyen alapot* is adott magyar kartársának.

Mása Andrejvel kapcsolatos monológja közben láttuk gondolati, mondat szerkesztési, képalkotási hűségét. Ez áll egész munkájára. Ha a kis részlet szókincsét vizsgáljuk, kiderül, mennyire nehéz az

^{2 3} *I. m.* 241–242.

^{2 3/a} Stümcke 1922-ben jelent meg újra, Scholz 1921-ben, majd 1959-ben; újabb fordítás Sigismund Radeckié (1960) és Johannes von Guentheré (1960). Kratsch doktor információja, a weimari Zentralbibliothek der deutschen Klassik-ból. – A színpadi előadásokról *I. DICK, i. m.* 104.

^{2 4} *Babits–Kosztolányi–Juhász levelezése*. Bp. 1959. 23.; *Lelki kalandok*. Írta Szini Gyula. *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 139–140.

^{2 5} *Thury Zoltán összes művei*. uo. 121.

^{2 6} *Két levélről. Álom és ólom*. Bp. 1969. 371–373.

^{2 7} *Alföldi por*, uo. 465–467.

^{2 8} *Ványa bácsi, Szonya és Jelena. Színházi esték*. Bp. 1978. I. 323–327.

^{2 9} *Kalevala. Lángelmék*. Bp. (1941.) 105.; *Ércnél maradóbb*. Bp. 1975. 412.

^{3 0} *A hét krónikája. Hattyú*. Bp. 1972. 223., ill. *Gorkij. Lángelmék*. Bp. (1941.) 312.

^{3 1} Lermontov-fordításáról *I. GÁLDI László, Lermontov versművészete magyar köntösben*. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1961. I. 416, 449.

^{3 2} *Ványa bácsi. Színházi esték*. I. 324.

^{3 3} *A „Három nővér” első magyar nyelvű előadása*. Színház- és Filmművészet. 1954. 6. sz. 279.

orosz németre való egyenértékű átültetése. Nincs meg benne a bizalmas hangulatú szavak sorozata; a kicsinyítő képzős „урьвочками” a „по кусочкам”, a „братец”, a szintén familiáris „злюющей” alak, a szólásszerű „мало-помалу”, mindezt csak a „mir nichts, dir nichts” képviseli.

Mindenképpen halványodik nála Csehov szövegének *élőbeszéd-jellege*. A hiányos mondatokat Czumirow teljessé kerekíti – így lesz például az „У них попросту”-ból „Hier werden keine Zustände gemacht” (507, 29);³⁴ a főnévi igeneves és állítmányi határozószós szerkezeteket szintén – így a kategorikus „в Москве не быть” nála „Kommen wir nicht nach Moskau” (505, 103), a „Мне жаль и его и досадно, но больше жаль” terebélyes lesz: „Ich bedauere ihn und ärgere mich über ihn, bedauere aber doch mehr” (505, 27) –.

Mindez a német nyelv természetéből is fakad;³⁵ Czumirow tipikus jellemzője az egyszerűség. Bizonyos irodalmibb, fenntebb formára való törekvésen azonban a teljes mondatok átültetésében is rajtakaphatjuk. Így lesz például az „Я уже успел надоесть вашим сестрам” az ő Versinyinje ajkán „Ich hatte Gelengenheit Ihre Schwestern mit langen Berichten zu langweilen” (502, 18), s tompul erőtlenebbé Irina kétségbeesése: „(...) и как я жива, как не убила себя до сих пор, не понимаю” – „Ich verstehe nicht, wi bis jetzt das Leben nicht genommen habe” (535, 78).

Csökkten az elbeszélés életszerűsége – nézőhöz, olvasóhoz forduló volta – a második személyű általános alanyú mondatok harmadik személybe váltásával: „Сидишь в Москве” „Man sitzt in Moskau” (511, 37). Lemond az első személyben mesélő szövegébe ékelt idézőszóról, s így a lázas sodrúvá vált, elfulladó mondat élőbeszéd-illúziójáról. („Я говорю – пожалуйста навстр, нешто, говорю, можно так” – idézi fel Anfisza a tűzvész kapkodását. Czumirow ráérősebb: „Ich sage ihnen: Bitte, kommen Sie doch herauf, das geht doch nicht so”, (526, 62).)

Az érzelmeikkel teli köznyelviség egyik eszköze Csehov nyelvében a kicsinyítés. Az ilyen – sokszor metaforikus – megszólítások orosz íze a németben elvész: a „голубчик мой”-ból „Mein Lieber” lesz (511, 37), a „душа моя”-ból „Mein Freund” (uo.), a „нянечка”-ból „Wärterin” (527, 64).

Nem mindig kísérl meg a jellegzetes indulatszavak német szinonimára váltását. „Какие вы стали! ай! ай!” – mondja a nővéreknek a viszontlátáskor Versinyin, s kicsivel lejjebb: „Ой, ой, как идёт время!”. Czumirownál ez csak: „Wie gross Sie geworden sind!”, illetve „Wie die Zeit vergeht.” (497, 12)

A szókincs bizalmas, familiáris árnyalatait sem találjuk Czumirownál. Irina „Полно! Полно!”-ja – a halálba menő Tuzenbach noszogatására, hogy mondjon már neki valamit – csak „Es ist gut. Schon gut.” (347, 98) Masa a hit nélküli élet értelmetlenségét is nagy közvetlenséggel, egyszerűséggel fogalmazza meg: „всё пустяки, трын-трава” – „Alles ist egal, alles ist ein Nichts.” (516, 41). Szelidíti a durvább beszédfordulatokat („Хочется жить чёртовски” – „Ich möchte Leben” (532, 73). Elmaradnak a népköltészet felé mutató szokácsolatok, Tuzenbach szerelmes Irinához fordulásában („Ненаглядная моя” – „Du meine einzige” (546, 97), Versinyin búcsúszavában („не поминайте лихом” – „bewahren Sie mir ein Gutes Andenken” (550, 103).³⁶

Kikerüli a népi alakok, így Ferapont beszédének jellegzetességeit, határozatlan névmás-használatát („бумару каю-то” – „diese Akten”, (510, 35), népies igekötő-használatát („померзло будто” – „sollen erfroren sein” (101).

Az érzelemgazdag népiesség jellegzetesebb hordozóit, a *szólásokat* Czumirow csak részben ülteti át németre („не ударил пальцем о палец” – „habe ich nicht einen Finger gerührt” (495, 8), másokkal – talán mert nincs otthon anyanyelvi szinten a németben? – nem is kísérlétezik (Барона кашей не корми” – „Dem Baron braucht man nicht zu essen geben” (500, 16).

³⁴ Csehov, Czumirow és az 1950-es magyar kötet Kosztolányi-idézeteinek leelőhelyét a megnevezett kötetek oldalszámaival jelöljük, az idézetek után, zárójelben, sorrendjük az idézetekét követi. (Ha idézetünk nem mondat elejéről való, idézőjellel és kis kezdőbetűvel jelezzük, az idézetek végéről – mondataink vizuális egységessége kedvéért – az esetleges pontot elhagyjuk.) Jelöljük viszont az 1922-es és 1928-as Kosztolányi szövegeket: 22, 28.

³⁵ Erről részletesebben l. BEDNARZ, i. m. (*A fordítások kritikai analízise* c. fejezet.)

³⁶ Vö. С. И. ОЖЕГОВ, *Словарь русского языка*. Москва. 1973, 509., 747, 810., 514., valamint: Hadrovics László–Gáldi László: *Orosz–magyar szótár*. Bp. 1959. 850.

A Három nővér e halványabb másolatát ismerte Kosztolányi. Mivé vált kezében Czumikow anyaga? A látott-hallott darab krónikáisi közül hárman is megfogalmazták akusztikai benyomásaikat. „(...) dikciójában szín, erő és ütem lüktetett” – utal összefoglalóan a fordításra Porzolt Kálmán.³⁷ Ince Sándor, a *Színházi Élet* kiadója és cikkírója³⁸ más oldalról közelít hozzá: „Kosztolányi az orosz nyelv érzés-szókincsét a nyelvtudós lelkiismeretességével és a költő zsenialitásával ültette át magyarra.” *Az Élet* kritikusa, „nemes mesteriességet” említ.³⁹

Mind a lényegre tapintottak. A „szín, erő és ütem” a fordítás színpadi hangzásában és Kosztolányi alakzataiban éled meg, az „érzés-szókincs” ezekben és költői alaktanában, főleg azonban szóképeiben. S a fordítás „stiliztikáját” az „érzés” uralkodó volta fogja egységbe.

Kosztolányinak meggyőződése – s nyilván élménye – volt a Csehov-szövegek *zeneisége*. – „Csajkovszkij-zenét akarsz hallgatni vagy Csehov-prózáat,” – kérdi majd egy év múlva, az Ivanov bemutatója-kor. S hozzáfűzi: „– Egyformán hat idegkire mindkettőnek ködös, altató muzsikája, édes, mérges mákonya.”⁴⁰ A zeneiség élménye volt Gorkijnak is,⁴¹ Jób Dániel is elragadtatva utal erre, a moszkvai Művész Színház berlini bemutatója után.⁴²

A zeneiséghez Kosztolányi is hozzájárult. Nem túlzás talán, ha fordítása hangállományával kezdjük vizsgálatunkat, hiszen maga is ilyen alapon tarthatta játékos-komoly megfogalmazásban a Csehov-dramákról: „Címünk is muzsika.”⁴³

A magánhangzók harmóniájából kiemelkedő magas hangrendűség teszi derűsen lebegővé a húszéves Irina boldogságát: „Míntha vitorláshajón lennék, fölöttem a messze kék ég, és nagy fehér madarak keringenek körülöttem.” (28: 138) A mondat zenéjében a nazálisok is szerepet játszanak, ezek másutt fájdalomásra hangolják a szöveget, így Mása szerelméről szóló vallomlásában: „Most megvallo nektek, mindjárt meg is mondom.” (Itt Czumikow is lehetett az ihlető: „Ich werde es Euch beichten, und dann niemandem mehr, nie mehr.” (340, 80). Az alliteráló nazálisok aztán kemény zárhangokba csapnak: „Ez az én titkom, de nektek mind tudnotok kell.” (340). Az alliterációk máshol is sodró erejűek. Tuzenbach, aki a „hideg és henyé Szentpéterváron” („in dem kalten und müssigen Petersburg”, született (294, 7), így vall a jövődő élet változtatásáról: „tele törődéssel és titokkal” („voller Mühe und Geheimnisse”) követi „tulajdon törvényeit” („es seinen Gesetzen folgt”, 22: 33, 34, CZ: 44, 46). A t és r hangok túlsúlya teszi „energiássá” Tuzenbach vihar-jóslatát: „förtgeteg támad (...) lesöpri társadalmunkról a tunyaságot (...) a rothadt unalmat.” [„ein (...) Sturm ist im Anzuge und (...) wird von unserer Gesellschaft (...) die Trägheit (...) die faule Langweile wegblasen.”, (295, 7–8]. R-ek festik a gyötrő szorongást. Versinyin visszaemlékezik a tűzvészre, de még él benne az aggodalom kislányaiért: „a gyermekek arcoskáján félelem, rémület, vagy valami rimánkodó könyörgés tükröződik”. (Czumikow itt méltó párja Kosztolányinak: „auf den Gesichtern der Kinder spiegeln die Schrecken, Furcht, das Flehen um Hilfe, ich weiss nicht, was” (22: 52, 71).

Kosztolányi Csehov és Czumikow minden alakzatát visszaadja, de hozzájuk is told. Az ismétléssel fokozza a lelkendezést, Irinát például: „Jaj, micsoda csodálatos gondolataim támadtak, csodálatos gondolataim.” („Und was für wunderbare Gedanken mich bewegten, was für Gedanken” (22: 5, 3), de tépette zilálja a reménytelenséget is. Irina lelke olyan, mint egy zongora, mely be van zárva, „és a kulcsa, a kulcsa, az elveszett.” („und der Schlüssel ist verloren.” (351, 97) Másutt a tagadó névmások halmozásával fejezi ki Irina kiúttalanságát: „semmi, semmi, sehol semmi kárpótlás” („nichts, nichts, keinerlei

³⁷ *Három nővér, Csehov színműve*. Fordította Kosztolányi Dezső, a Vígszínház újdonsága. Pesti Hírlap. 1922. okt. 15. 5.

³⁸ *A Három nővér a Vígszínházban*. Színházi Élet. 1922. okt. 22. 15. A névtelen cikket INCZE Sándor írta. Makay Margit szíves levélbeli közlése.

³⁹ Színművészet. Élet. XIII. évf. 22. sz. 1922. október 28.

⁴⁰ *Ivanov. Lángelmék*. (1941.) 330., *Színházi esték*. I. 331.

⁴¹ „Zene, nem játék” – írta. Vö. A. П. ЧЕХОВ, *Собрание сочинений в двенадцати томах*. Том девятый. Пьесы 1880–1904. 698.

⁴² *A „Három nővér” első magyar nyelvű előadása*. Színház- és Filmművészet 1954. 6. 279–281.

⁴³ *Sirály. Lángelmék*. Bp. (1941.) 302., *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 333.

Genugthun", (339, 78). S talán Kosztolányi keserű jelen-látása toladodik bele Versinyin gondolatába: „Most végre nincs semmi emberkínzás, semmi kivégzés, semmi pusztító hadjárat, csak sok a szenvedés, nagyon-nagyon sok sok szenvedés.” („Es gibt jetzt keine Torturen, keine Hunnenzüge und keine Hinrichtungen und doch wie viele Leiden!“; 22: 13, 16).

Kosztolányi a német fogalom magyar szinonima-sorából az intenzívebbet választja ki, fokoz. Nála – idéztük – az emberek „törpék”, Csehov kitétele „egy külön által megírt holmi sületlenségről” („какой-нибудь пустой вздор, написанный чудаком”), az ő Versinyinjének fájdalmas tirádájában „egy külön örült firkáji”. (Czumikownál csak „ein von einem Sonderling geschrieben Unsinn”, CS: 500, CZ: 16, K: 300). Így élesíti Natasa Anfisza elleni fellépését is, a „diese Alte” „vén csoroszlya” lesz. (65, 330).

Nő az intenzitás a fokozó jellegű betoldásokkal. Mása, sejtve szerelme jövőtlenségét, így fejezi be vallomását nővéreinek: „молчание... молчание” (536), Czumikow ezt igésti, és ismétléssel fokozza: „Ich werde (...) schweigen, schweigen, schweigen.” (81). Kosztolányi továbblép: „Hallgatók, hallgatók, síromig hallgatók.” (340). Hasonlóan erőteljes a huszonöt év alatt mindent elfelejtett, most akaratlanul is gyilkossá lett, s ezért lerészegedett Csebutikin szitkozódása: „Hogy a mennydörgős mennykő csapna az egész világra.” („Das der Teufel alle hole...”, 332, 67). A fokozások és fokozó betoldások Kuligin alakját is árnyaltabbá teszik. „Micsoda egy haszontalan, semmirevaló nebuló” (So ein Spitzbube”, 332, 67) – nyájaskodik, naivul azt híve, hogy az ő jókedve mindenkire ráragad, mindent felold,⁴⁴ Csebutikin világot átkozó monológjára. Fontoskodóbb, mint az eredetiben: szeretetében („őszinte szíve” „minden melegével” – „aufrichtig, von ganzem Herzen”, 304, 22–23, – kíván minden jót Irinának); kised irománya értékének növelésében (így lesz a német „Gymnasium”-ból „tanintézet”, a „mindazok névsorából” – „das Verzeichnis aller derer” – „Mindazon növendékek névsora” 23, 304).

Ma erős hangulati töltést érzünk – ha már Kuliginnál tartunk – a „моя жена”, illetve a „meine Frau” „nőm”-mel történő visszaadásában. A „Nőm nagyszerű, nőm kitűnő asszony” („Meine Frau ist eine vorzügliche, ausgezeichnete Frau”, 337, 75) még Kosztolányi ironiáját csillantja meg, a drámavégi, mindent megbocsátó férj szinonima-sora már részvétének kigyúlását e – mint ő mondja – „klaszikus szarvasmarha” iránt: „Masám derék, jóságos asszony. Te nőm és hitvesem vagy.” Csehov és nyomán Czumikow nem élnek e fájdalmas-játékos árnyalással. („Хорошая моя Маша, добрая моя Маша... Ты моя жена”, illetve „Meine Mascha ist so gut und brav... Du bist meine Frau.” 50: 356, CS: 551, CZ: 104).

Az érzelmek élénkségének eszközeként csatlakozik az eddigiekhez egy alaktani meg egy szófaji kategória: a kicsinyítő képzős főnevek és az indulatszavak. Ezeket érzékelhette a fordításban Incze Sándor, az „érezés-szókincsről” írva. Kosztolányi Czumikow ösztönzése nélkül, alkotóan él a *kicsinyítéssel*. „Emlékezem, három csöpp kis leányka” („drei kleine Mädchen”, 22: 10, 12) – mereng el Versinyinje. „Édes, édes kis húgocskám” („Meine Liebe, meine Schwester”, 340, 81) – oldódik a feszültség Másában, vallomása nehezen túljutva. A komoly, jóságos Olga Anfiszát csitítja becézve: „Ülj le kicsit, daduska. Elfáradtál, szegénykém.” („Bitte etwas, Wärterin. Du bist müde, meine Arme.” 64, 330) „Szívecském”-nek is nevezi, s itt Kosztolányi túl Czumikow „meine Gute”-jén, Csehovval rokon („нянечка”).

A kicsinyítés gyengédségével fordul Csebutikin Irinához, s kezdetben Andrej is Feraponthoz.

Az érzelmi töltés mellett remek színi hatásúak is Kosztolányi betoldott indulatszavai. „No, mi az, kislánykám, édesem?” („Was ist, mein Mädchen, meine Freude?” 293, 4) – biztatja Csebutikin Irinát. Anfisza szava a lázás sürgést-forgást érzékelteti: „Tyú, már ebédelni kellene. Jaj, Istenem” („Und es ist schon lange Zeit zum Frühstück”, 297, 12). Irina szégyenlős-csodálkozva így fordítja maga felé a figyelmet: „Lám, csorognak a könnyeim...” („Die Thränen fließen mir...”, 307, 28).

Kosztolányi leggyakoribb indulatszava a „jaj”; Czumikow „o”-ja helyett is, s betoldásként is. „Jaj, jaj, az én boldogtalan életem” – gyászol Mása. Csehov és Czumikow boldogtalan szerelmese fegyelmettebb: „Неудачная жизнь” – „Ein verunglückliches Leben” (551, 105). S jajjal fejeződik be a

⁴⁴ „Kuligin. Vidám ember vagyok, mindenkit megfertőzők hangulatommal” – jegyzi fel Csehov róla, a „Записные книжки”-ben. А. П. ЦЕХОВ, *Собрание сочинений*. Том десятый. Из Сибири (стб.) Москва. 1963. 552.

vígyszínházi előadás: „Jaj, csak tudnánk, miért, jaj, csak tudnánk, miért.” („Wenn man nur wüsste, wenn man nur wüsste!”, 22: 79, 110).

A számba vett zenei elemeket és retorikus-patetikus alakzatokat üdvös ellensúlyként a fordítás nyelvének szólásos, szóképes érzékletessége, magyarossága is gazdagítja. Üdvös ellensúlyként, hiszen az érzelmiség itt humorral is színesedik. Kosztolányi mindezt *népiességnek* mondaná, bár idevágó gondolatait később fogalmazza meg: A népiességben nyelvünk „erejét” látja, s „bölcseleti szemléleti módnak” vallja. „Mi – illusztrálja gondolatát – az értelem elhanyagolásával, a lélek forró mélyéből dobjuk oda a szavainkat, melyek talán nem mindig fődik a tárgyi valóságot”, de „magukkal sodorják az érzelmi velejárót is, és hírt adnak a beszélő eleven mivoltáról, gyarló emberiségéről, elfogultságáról, szenvedélyéről.”^{4 5} Ez az érzékletesség, „népiesség” szólal meg 1917-es Mazepa- és 1920-as Beppo-fordításában is,^{4 6} s itt is.

A népiesség legfelszínebben néhány hangtani megoldásban jelentkezik. „Már gyön” („Kommt her”, 297, 12), „Aggya ide” („Jawohl”, 353, 101) – sejtí meg Kosztolányi Anfisza, illetve Ferapont nyelvének népi elemeit. Natasa arról panaszkodik, hogy a cselédek „összevissza rajcsuloznak” („laufen wie kopflos umher”, 22: 25, 33).

A beszélő „eleven mivoltáról” a szólások adnak mélyebb hírt. Így kap Anfisza alakja felejtethetlennül tiszta népiességet. „Erre, erre, atyuska, kerülj beljebb, tiszta a lábod” („Hierher, Väterchen. Tritt ein, deine Füsse sind rein”, 296, 10) – invitálja népmesei gyengédséggel Ferapontot. Az orosz és a német „Meine Liebe” a népköltészet metaforáit eszünkbe juttató „Virágaim”-má változik ajkán. (497, 10, 297). „Mehetsz Isten hírével” – hallja előre másíthatatlan elbocsátásának szavait, „nyolcvan éves fejjel” („werden alle sagen: geh”, „achtzig Jahre”, 330, 64).

Talán Csebutikin alakjának nyelvi megformálása mutatja legjobban Kosztolányi alkotó látomását egy-egy csehovi hősről. „Óreg vagyok, magányos, semmirekellő vén csont” – mentetgőzik („Я старик, одинокий, ничтожный старик”, „Ich bin alt, ein nichtiger Alter”, 297, 497, 11). A metafora valóban „gyarló emberiségét”: fölösleges, útszélre vetett létét s ehhez való fájdalmas humorú viszonyát is sugározza. A többi szereplő nyelvében is fel-felbukkannak az érzékletesítő elemek. „Torkig vagyok” („Ich bin es satt”, 337, 76) tör ki Mása. Kuligin, a látszatot is mentve, struccként szuggerrálja magát: „Boldog vagyok, kutyabajom, boldog vagyok.”^{4 7} (Mind Csehovnál, mind Czumikownál csak a „я доволен”, illetve az „ich bin zufrieden” ismétlődik háromszor. 338, 534, 76).

A szemléletesség népiességen túli rétegeivel Kosztolányi, Irina és a filozofáló férfiak szövegeiben él. „(...) miért ragyog annyi fény a szívemben” – szól Irina („Warum im Herzen so hell ist”, 292, 3). Természetesen visszaadja Csehov nagy képeit, a társadalmi viharról, a szakadék felé tartó Irináról, a leesett harangról.

Kosztolányi élő alakoknak látja a csehovi hősokeket. Már 1920-ban hangsúlyozza, a Szonyát és Jelenát alakító színésznők játékaról szólva: „babonás varázssal pár óra alatt felépítettek két alakot, nem: két lélekkel teljes embert (...)”. Most is kiemeli: „alakok jönnek elénk, a hősnőktől kezdve a nyolcvan éves dadáig”. Meggyőződése fordítási elv lett. A fent vázolt nyelvi elemek adagolásával egyéni szereplőit. Irina és Mása jellemzője a nagyerejű, szépívű dallamosság, a zengő erő,^{4 8} Versinyiné a nemes választékosság, Anfiszaé a törekeny gyengédség.

Talán Csebutikin nyelvi megformálása a legárnyaltabb, Kosztolányi a Csehov-adta ellentéteket feszíti pólusossá – később majd meggyőződéssé szilárdul benne, hogy „a szláv szellemet ellentétekből

^{4 5} *Othello. Förlújtás a Nemzeti Színházban. Színházi esték.* I. 89.

^{4 6} Vö. RÁBA György. *A szép hűtlenek.* Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai. Bp. 1969. 290–291.

^{4 7} E fiók-Karenyin formáságokra-adásáról I. ismét Csehov *Jegyzetfuzeteit*: „megtudva, hogy Mása megmérgezte magát, mindenekelőtt azért fél: csak meg ne tudják a gimnáziumban.” I. m. 553.

^{4 8} Mása egy-egy tirádájában *ütem* is érzhető: „Hallgatok, / hallgatok, / síromig / hallgatok” (340), vagy (többféleképpen ütemezhetően): „Hattyúk vagy vadludak? Ó, ti kedvesek, ó, ti boldogok...” (349.)

vetíti elénk Csehov lírája” –, a dörmögő gyengédségtől a végtelen nyereségig.⁴⁹ Kuligin megformálásában irónia villózik. A legelfogultabb Natasa iránt. Az úrnővé felfuvalkodott „kispolgár” a darab eleji dadogó zavartságtól a „Fogd be pofádat!” („Молчать!”), „Den Mund halten!”; 28: 164, 552, 107) durvaságáig jut el.

Kosztolányira semmiképpen sem áll tehát Keszler József vádja, aki éppen azért róta meg a Víg-színház produkcióját, mert a színészek az életben nem látott személyek helyett „általánosan koncipiált jellemeket vittek bele a drámába”.⁵⁰

7. A bemutató, visszhangja, a fordító vallomása

Jób Dániel Berlinben megnézte Sztanyiszlavszkijék vendéjátékát – itthon már folytak a próbák –, izgalommal figyelte „a külsőségeket”, „a hangsúlyokat”, „a leírhatatlan egyszerűséget”, a bevezető szavak „intonálását”, kezében Kosztolányi kész szövegével.⁵¹ Az ötórás darabot itthon egy hazahozott album fényképeiről újradszövegezték, szövegét meghúzták. Előzetes nyilatkozatában a „világ legelsőnek számító színháza” mellé helyezte a magáét, épp a *Három nővérrel*, de a mérsékelt sikert is megjósolta.⁵²

A recenzensek többsége a főpróba élményéről számolt be; a bemutató vasárnap délelőtt volt, az országos inségakció javára. A darab krónikásai a „tipikus orosz letörést”, „a szláv emberek sorsba bele-törődő magatartását” látták a darabban;⁵³ a szereplők iránti részvétellel,⁵⁴ vagy éppen azzal az örömmel, hogy a néző visszajöhet a drámából, a „lelkek temetőjéből”, az életbe.

Jövő-vonatkozás csak két írásban csillan fel. Gergely György szerint e sok szenvedés „az eljövendő (...) jobbat szolgálja”.⁵⁵ Vécsey Leó „vihart előző, tikkadt, néma csendben” látja „előlebbenni” „Messzi Moszkva tündöklő égi képét”.⁵⁶

A Víg-színház teljesítményét mind magasra értékeli. „Vezekelve büneiért”, „a francia sikamlóságokért” „életünk nemes barátjának bizonyult”: a legnemesebb irodalmat adta.⁵⁷

A művészek alakítását melegen méltatják, legrészletesebben Incze Sándor. Cikke a darabról szerzett hallási benyomásait is megőrökíti.⁵⁸

A fordító, aki „az utolsó próbákon gyakran megjelent, csöndesen figyelt, alig szólt bárkihez egy szót is”,⁵⁹ két hét múlva fejtette ki élményét. Egy kicsit Csehov-szám is volt a Színházi élet e példá-

⁴⁹ Csebutikin „evolúciójáról”, a Prozorov-családdal párhuzamos pusztulásáról emlékezetes képet fest A. GRIBOV, szerepének évtizedeken át alakítója a Művész Színházban. Hangsúlyozza: jó és rossz oldalával élő, konkrét ember. I. Teatr. 1954. VII. 85–87.

⁵⁰ *Három nővér*. Az Újság. 1922. okt. 15. 6.

⁵¹ I. m. 280.

⁵² *Három nővér*, Világ. 1922. okt. 14. 5.

⁵³ DÁNIELNÉ LENGYEL Laura, *A Három nővér főpróbája a Víg-színházban*. Budapesti Hírlap. 1922. okt. 15. 7., GALAMB Sándor, *Színházi Szemle*. Napkelet 1923. febr. II. szám. 169.

⁵⁴ DÁNIELNÉ LENGYEL Laura. I. h., RELLE Pál, *Három nővér*. Bemutató a Víg-színházban. Világ. 1922. okt. 15.

⁵⁵ „*Három nővér*” (*A Víg-színház új darabja*) Népszava. 1922. okt. 15. 5.

⁵⁶ *A három nővér*. Színházi Élet. 1922. okt. 22–28. 15.

⁵⁷ r: *Színművészet*. Élet. XII. évf. 22. sz. 1922. okt. 28.

⁵⁸ I. m. Recenzióját olvasva azt kell hinnünk – ha csak nem a jó ügy érdekében akart hatásos lenni –, hogy az előadás e tekintetben túlzó volt: Csebutikin a „Minden mindegy”-et „mondja, dobogja, dübörgi, üvölti”, Irina „velőtrázóan zokog”, Mása –Gombaszögi Frida– „fájdalmas emberi mélységekből feltörő zokogását”, a „beomló falak vérfagyasztó zaját” említi. Csehov épp Másával és a tűzvész III. felvonással kapcsolatban inti mérsékletre Olga Knippert és társulatát. („A zaj csak távoli, tompa, zavaros (...)”). „Ne vágj szomorú arcot. Haragost, azt igen, de nem bánatost. Azok az emberek akik hosszú ideje hordozzák bánatukat, csak füttyörésznek és gyakran eltűnődnek.”) Vö. *Чехов у театр*. Москва. 1961. 118., 120.

⁵⁹ JÓB Dániel. *A „Három nővér első magyar nyelvű előadása*, i. m. 282.

nya; igaz, a Kékszakkal nyolcadik felesége, a Lili bárónő és társai érdemeit harsogó cikkek mellett, de Csehovnak végzett nemes propagandát Incze Sándor, Vécsey Leó és Kosztolányi. „Csehov doktor úr” tudta – vallja –, hogy „az élet unalma, igazságtalansága, csömöre, céltalansága örökkévaló, s a beteget talán meg lehet gyógyítani, de az egészségeseket soha”.⁶⁰ A szláv-ság mibenlétének kutatója most függetlenül a szláv-vonatkozásoktól, „az idő és élet” elmúlásának színpadra vitelét ünnepli, a „hazug gömbölyítés” hiányát. Hiszen – bizonyítja tételét – „megbűnhődnek a jók és a rosszak, s nincs megoldás, nincs magyarázat”. Végletes lemondással kéri „gondolatban” „orvosát”, hogy írta ki belőle a betegséget, a reményt: „Ugye, hogy nem lehet segíteni sem rajtuk, sem mirajtunk, sem semmin, Pavlovics Antal?”

A *Nyugat* november 1-i számában is szól a darabról.⁶¹ Írása többlete, hogy egy-egy jellemző gesztussal – Csebutikin idézet felállításával, Tuzenbachnak a hóról szóló érvelésével, Andrej gyógyásával „a süket hivatalozógnak” – Csehov jelképi realizmusát mutatja fel, s megállapítja: „(...) a valóságot csak egy nagy költő hazudhatja ilyen összefogónak (...)”.

A *Három nővér* – és a vígszínházi Csehov-sorozat jelentőségét igazán a ma is élő tanúk fogalmazták meg. Az előadás Irinája, Makay Margit, Anfisza korát is túllépve, a színész szerepére és az írói szándékra emlékezik: „(...) átlényegüljön (...) élje a drámát, az író mondanivalóját: a *kietlenséget*. (A kiemelés tőle.) Irina Moszkva utáni vágódó sóhaja ma is emlékezetemben maradt.”⁶² A másik, szintén nagy idő távlatából emlékező tanú, Gyergyai Albert Csehov hatását fogalmazza meg: „Budapest és a magyar vidék húszas éveinek sötéttségét” oszlatta, de legalábbis enyhítette, „tanúvá, majd testvérré, majd büntudatos cinkostársá magasztva a nézőt.” S hozzáfűzi: „a pusztulás képét át-meg-át-szövi a reménység”, akár Shelley versében.⁶³

8. A fordítás sorsa 1945-ig; az 1950-es kiigazított *Három nővér*

A csehovi remény nem sokaknak szólhatott: a vígszínházi előadás csak hússzor ment.⁶⁴ S ekkor is megcsonkítva. Ezt a szereplő művészek sem tudták: Makay szerint „a Vígszínház dramaturgiája kiváló volt, és nem fosztotta meg a művet Csehov lényeges, csodálatos gondolataitól.” Az 1928-as Színház Élet-közlés még csonkább szöveget adott az olvasó kezébe. Az első, méltó *Három nővér*-szöveg az 1950-es kötetben látott napvilágot.

Az 1922-es vígszínházi változatban majd minden szereplő szegényedett egy-egy vonással, Andrej, Kuligin és Csebutikin alakja többel is; a 28-as, Színházi Élet-beli közlés tovább halványította a szereplőket és a drámaiságot is (Csebutikin részegsége motiválatlan marad, Kuligin anekdotái nemcsak rá vetnek fényt, feszültségoldó-fokozó tényezők is), meg az eszmeiséget: elhagyta Tuzenbach és Versinyin vitáit az emberiség előrehaladásáról.

Mindkét változat jelentős csonkítása Andrej nagy monológja városukról, az ő és Versinyin mégis-mégis-hite megfogalmazásának elvetése. A közös hiányok nem Czumiakowtól erednek, ő lefordította e részeket, s Kosztolányi is ezt kellett, hogy tegye: Andrej monológja az „Alföldi por” bánatával rokon, az „emberiség életében” beálló üresedés – ha más vonatkozásban is – neki is létkérdése,⁶⁵ Anfisza révbejutása Olgánál, ha „kikerekítés” is, az olyannyira szeretett „aggokat” érinti.

⁶⁰ *Csehov doktor úr*. Színházi Élet. 1922. okt. 22. 28. 43. sz. 1–21. Vö. még: *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 327.

⁶¹ *Három nővér*. *Színházi esték*. I. 330. *Lángelmék*. Bp. (1941.) 299.

⁶² Levele, 1980. Tisztelettel köszönöm szíves fáradozását.

⁶³ *Varsányi Irén*. *A Színészarcok a közelmúltból* c. kötetben. Bp. 1968. 146. Vö. még: *A Nyugat árnyékában*. Bp. 1968. 306–307.

⁶⁴ Makay Margit közlése. Debrecenben is játszották az 1923–24-es évadban. Cenner Mihály szíves közlése.

⁶⁵ A hit elvesztésének vonatkozásában. Vö. *Mostoha*. Novi Sad, 1965. 80. Vö. még. NÉMETH G. Béla, *A románcostól a tragikusig. A műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányinál*. Jelenkor. 1978. 11. – A háborúk idejét múltsága is keserű kacajra fakaszthatta volna a nézőt 1922-ben.

Csak találgatásokra szorítkozhatunk, az okokat kutatva. Jób mindenképpen rövidíteni akarta az előadást, a Vígszínház irányzata nem kedvelte a sok monológot,⁶⁶ 1918–19 túl közel volt még, s Tuzenbach vihar-jósolata alig hegedt sebeket szagztatott volna föl? Incze lapja kis terjedelme miatt zsugoríthatta a szöveget,⁶⁷ s a közönség igényeire is gondolhatott.⁶⁸

Epizodikus jelentőségű a fordításnak egy a vígszínházihoz szorosan csatlakozó gépirásos változata, az „E. Roboz”, *jelzéssel ellátott gépirat*.⁶⁹ Epizodikus: felhasználásáról nincs adatunk, s további kiadás alapjául sem szolgált. A vígszínházi szöveghez képest több mint kétszáz stiláris változtatást tartalmaz. Ezek végiggondolt elvek következtés megvalósítását mutatják. A szöveg konkrétabb, egyértelműbb, simább lesz. Jellemző fogása a személyre konkretizálás (Irina „komoly arcot vág” – mesélte Olga; „Ha látná” – fordul az új változatban Csebutikinhez, 6, 6); a gondolat rövidítése (a „Lám, csorognak a könnyeim” „Megint sírok”-ká kurtul, 21, 19); gyakoribb az árnyaló bővítés (Andrej be akart nézni a kaszinóba, mert „itthon nagyon sívár”, most: „Még minding jobb, mint otthon ülni”, 27, 25), a szereplők nyersebbre formálásával is („Unlak” – mondta Andrej, most: „Unlak, vén hülye”, 73, 65). A feszebbre formálásban Kosztolányi kezét sejtethetnénk – a majdani, vagy már gyakorló – nyelv művelőét, de a magyartással, köznyelvűsítéssel sok érték is elvesz (Kuligin oly jellemző „miszerint”-je és „nőm”-je, a tükörfordításos „Az élet túlbujánozza önöket” – „átcsap magukon” lesz belőle különlegessége⁷⁰ stb.).

Az 1950-es kiegészítés szerzője ismeretlen.⁷¹ Nemcsak a hiányzóknak hitt részeket meg a 28-as szövegben csonka pontokat fordította újra, számtalan apró módosítást is tett. Szövege szép, színes, nem méltatlan Kosztolányiéhoz, ott sem, ahol meglevő passzust ismétel a saját szavaival, ott sem, ahol valódi hiányt pótol. *Erényeit* – legalább jelképesen-mutassa egy-egy példa. „1812-ben még Moszkva is leégett. Uram Isten, csodálkoztak is a franciák...” mondja Kosztolányi Ferapontja (22:45), „Tizenkettőben Moszkva szintén leégett. Istenem-uram! Csodálkoztak a franciák” – szólatatja meg újra az utód. Nemcsak a népiességet fogalmazza meg jól, a felháborodás erejét is, Andrej ajkáról, teljessé téve Kosztolányi művét: „(. . .) ez a romlott levegő megnyomorítja a gyerekeket, és kialszik bennük az isteni szikra, és ugyanolyan számalomraméltó, egymáshoz hasonló holttestek lesznek, mint apáik és anyáik.” (50: 353) *Melléfogásai* nem számottevőek. (Andrej szerelmi vallomásában keveri a tegezést meg a magázást (310), Versinyin és Masa fontos „jelbeszédét” is következtetlenül adja vissza, feláldozva Kosztolányi pontosságát.⁷²

⁶⁶ Cenner Mihály jellemzése.

⁶⁷ Makay Margit véleménye.

⁶⁸ Cenner Mihály feltételezése.

⁶⁹ „Három nővér Csehov ford. Kosztolányi Roboz Színpadi és Irodalmi Kiadóvállalat E. Roboz Budapest”-felírással, az OSZK Színház-történeti Osztályán. Összevető hivatkozásainkban az első oldal-szám a vígszínházi szövegé, a második a Roboz-kéziraté. Emmerich Roboz – Roboz Imre – később a Vígszínház gazdasági igazgatója, elképzelhető, hogy korábban színházi ügynöksége volt (Cenner Mihály szíves információi), s kiadóvállalata is. „Előadható drámai szöveget kínált a „színházi vevőknek”.

⁷⁰ CZ: „Das Leben wird Sie überwuchern” (20). A módosítás egyszer csap hamisításba: a „és számunkra új élet kezdődik”-kítétel beletörődésbe, a minden jól van-gondolatába fordul: „És visszazökkenünk a mi régi életünkbe.” (74, 66)

⁷¹ A kötet összes fordítója meghalt, nem él az 1955-ös kiadás szerkesztője, Szinnai Tivadar sem. Nem tud a „besegítő” kilétéről Kardos László sem (szó- és levélbeli közlése). A Franklin Társulat akkori irodalmi vezetője, Somlyó György, kérdésünkre így ír: „(. . .) az egyes könyvek készülésének ilyenfajta kisebb (?) problémáira már nem tudok emlékezni.” Feltételezi, hogy a kiegészítést a fordítók egyike végezte el: „a névsort nézve leginkább kettőre gondolok: Honti Rezsőre vagy Gábor Andorra. De ez merő találgatás.” Levele, Bp. 1980. X. 18.

⁷² A trombitaharsogásos „Трам-там-там...” – „Там-там...”, ill. „Тра-па-па?” „Тра-ра-ра” (532) – kulcsszerepű „podteksz” is, a III. felvonás végén talán Masa hűtlenségét is jelzi –, nála a „La-la-la...”, „Тра-la-la...”-formákkal váltakozik. E helyről I. Csehov levelét Olga Knipperhez. *Чехов и театр*. Москва. 1961. 120.

Egy fordítás értékét, időtálló voltát a – sokszor szerencsésebb körülmények közt dolgozó – utódok munkája is méri. Egy kicsit Tóth Árpád is ilyen utód. *Cseresznyéskert*-fordításában – bár nem tudhatjuk meg, a *Három nővér* ösztönözte-e rá – a szólások népiességet folytatta, igen nagy népi elem-készlettel.

Az első oroszból készült *Három nővér*-fordítás hangjáték volt, Trócsányi Zoltán tollából, a Rádió 1935. okt. 29-én sugározta.⁷³ Megírása körülményei tisztázatlanok; a hangjáték műfaja is megkívánhatott egy új átültetést,⁷⁴ Trócsányit az eredetiből való fordítás feladata is ösztönözhetette.⁷⁵ Semmiképpen sem méltatlan folytatása Kosztolányi úttörő kísérletének. Rokon vele nyelvének erőteljességében (Tuzenbach vihar-jóslata, 32,⁷⁶ Versinyin elbeszélése a tűzvészről, 42, Andrej monológja a városról, 59), képkalkotásának költőiségében (a húszéves Irina születésnapj gondolatai, 2, Irinának az élet szélére esettsége, 16), s méginkább színesen népies szólásosságában (a cselédség „szélnék ereszté eszté”, 19, Masa szerint Natasa „mindent elkapt”, 44 stb.). Ez a népiesség nem olyan egységes, szereplőkre szabott mindig, mint Kosztolányinál. (Versinyin disznóhoz hasonlítja magát, bepiszkolóva a tűzvésznel, 41, Tuzenbach „le akarja szopni magát” 30.)

Következetesen át akarja ültetni a kicsinyítéseket, ez néha erőltetett: Csebutikin egy „napocskát” marad még, „egy évecskéje van hátra” (51). Új szint ad fordításának, hogy – rendszerint a szó magyar megfelelőjét is beleszóve a szövegbe – oroszul, lengyelül ad speciális orosz fogalmakat (a farsangi blinü, Kohanye-szeretek, csepuha-vacak).

Tartalmi tévedései nem számottevőek,⁷⁷ annál váratlanabb, hogy a IV. felvonásban kicsit mintha a „hazug gigömbölyítés” felé hajlana. A búcsúzó Tuzenbach monológja – Trócsányi hozzátoldásával – fájdalmasan idillivé színezi a látott kertet, a csodásan csillogó folyót, a sötét titokkal, rejtelmekkel teli erdőt (50), Mása pedig megbékél férjével: „Uracsám, gyerünk haza” – hívja (64).

Nem tudjuk, munkája elkészültekor előtte volt-e Kosztolányi szövege, vagy csak a látott darab emléke hatott rá,⁷⁸ 1947-es orosz irodalmi gyűjteményében – bár Kosztolányi többi orosz-fordítását felhasználja – a dráma bevezető lapjait a maga fordításában adja.⁷⁹

Nem tartjuk viszont elképzelhetetlennek, hogy az 1950-es áldozatos, névtelen kiegészítő éppen ő lenne. A kiegészítések – szókapcsolatok, tagmondatok, néha teljes mondatok egész sorában – azonosak az ő gépiratos szövegével: mindez feltételezhetővé teszi az ő illetékességét, bár nem bizonyítja.⁸⁰

⁷³ A fordító lánya, Dévai Lászlóné. Trócsányi Márta a harmincas évek közepére datálta a rádiójáték-adásának (és fordításának) idejét, útmutatása alapján Cserés Miklós szolgált a pontos adatokkal, a Rádiódramaturgia Németh Antaltól származó kartonfeljegyzése alapján. Ő feljegyezte a rendezőt is: Ódry Árpád, s sajtóvisszhangját: „A darab remek, az előadás rossz.” Újraelőadásra is javasolták, 1939-ben. Megvalósulásáról Cserés Miklós nem tud. (Levele. 1980. okt. 23.). A gépelt kézirat címe: *Három nővér. Írta Anton Csehov. Dráma négy felvonásban. Orosz eredetiből fordította és hangjátékra átdolgozta Trócsányi Zoltán.* (OSZK, Színháztörténeti Osztály).

⁷⁴ Véli Cenner Mihály (Levele, 1980. július 22.)

⁷⁵ Cserés Miklós feltételezi, hogy talán a Nemzeti Színház korabeli dramaturgia, Szűcs László volt az inspirátor.

⁷⁶ A számok Trócsányi gépelt kéziratának oldalszámái.

⁷⁷ Versinyin számára „az állami hivatalnokok” és „katonák” egyformán „érdekesek”, helyesen „egyformán érdektelenek” (22, Cs: 512); Mása úgy látja az elvonuló Natasát, mintha ő is „leégett volna”, helyesen: mintha ő lett volna a gyújtogató (46, Cs: 536), Versinyin „a legfontosabbat, „legigazibbat” nem tudja, helyesen: tudja (25, Cs: 516), Tuzenbach árnyakról énekel, helyesen: pitvarról (47, Cs: 521).

⁷⁸ A hatás – másfelől – kölcsönös. Kosztolányi már 1921-ben nagy elismeréssel említi Trócsányi „gazdag és ízes” Dosztojevskij-fordítását (Lángelmék. Bp. 1941. 294.). Trócsányi is példát mutatott neki az orosz klasszikusok fordítására.

⁷⁹ *Az orosz irodalom kincshéza.* Szerk. TRÓCSÁNYI Zoltán. Bp. (1947.) 365–368.

⁸⁰ A jellegzetes egyezések is lehetnek véletlenek (a vándordarabok fejében pl. gondolatok „kóvályognak” Trócsányinál is, meg az 1950-es szövegben is – 26. 318 –), s az is Trócsányi közreműködése ellen szól, hogy fordításának telitalálatait nem találjuk az 1950-es anyagban: nyilván nem dobta volna el őket könnyelműen. (Nála pl. Ferapont elbeszélésében „tátották is szájukat a franciák.” 36)

Háy Gyula az 1950-es kötet *Sirálya és Ványa bácsija* után 1955-ben jelentkezett *Három nővér*-jével.⁸¹ Trócsányi hangjátéka után a dráma eredetiből való átültetése nem tűnhetett indokolatlannak. Nem akar gyökeresen mást adni, az ő fordítása is szólásos-népies, az ilyen elemek Kosztolányinál is nagyobb előfordulási arányával. A hozzá való tudatos kapcsolódásról szó szerinti egyezések, átvételek egész sora tanúskodik („ünnepségbe csöppentem”, 28, „elfektetült előttem a világ”, 69, „fülig ül az adósságban”, 79, „eljár a szám”, 70, „összeszűri a levét”, 75). Átveszi Kosztolányi gyengéd hangmegütésű megszólításait („Fáradt vagy, kedves szegény kislánykám”, 62), él a Kosztolányi-hasznáلتa figyelemkoncentráló mutatószavakkal („Erre, erre” – hívja nála is a dajka a vén szolgát stb.), megkísérli az egyénítést (Kuligin nyelve ünnepélyes, Irina köszöntésekor, Masát hitvesének nevezve).

A két utód-fordítás nem érte el Kosztolányi szintjét. Kosztolányi túllép elődjén, Czumikovon: halványabb másolata mögül igazibb Csehov-művet idéz föl és testesít meg a magáéval. Nem véletlenül: a szláváságról évtizedek óta gyűlő tapasztalatait is segítségül veszi s Aranyt is példaként látja.⁸²

Olasz Sándor

BETHLEN KATÁTÓL AZ ISZONYIG

I. Németh László és Bethlen Kata

I/1. Az önéletrő Bethlen Kata

A XVIII. században élt erdélyi grófnőt, Bethlen Katát századunk számára Németh László fedezte föl. A fölfedező, rácsodálkozva az ismeretlenség homályából előkerült személyre, jelenségre, többnyire eltúlozza a fölfedezett értékeit. Bátran állíthatjuk: Németh László nem követte el ezt a gyakori hibát. Bethlen Kata-értékelése lényegében kiállta az idő és az újabb tudományos vizsgálat próbáját. Sükösd Mihály például tanulmányában¹ – bár végig „amatőr írástudóról” beszél – igen előkelő helyet szán a grófnőnek a magyar próza fejlődésében. Az önvizsgáló, önelemző epika úttörőjét látja benne. A magyar irodalom története 2. kötete szintén az értéket megillető módon emlékezik meg Bethlen Katáról. Németh – régi irodalmunk tudós kutatóit megelőzve – világította meg literatúránk egyik elfeledett alakjának érdemeit.

A legújabb irodalomtörténeti szintézis nem véletlenül tárgyalja Bethlen Kata munkásságát „a barokk rendiség válságának és újrakerősödésének” periódusán belül „a korszerű főúri és nemesi törekvéseket” felsorakoztató fejezetben. Napjainkban már általánosan elfogadott stílus kategória a barokk, Németh László viszont ritkán használta ezt a stílusmegnevezést. (Ezt persze az is magyarázza, hogy mások – például Szekfű Gyula – kiséjajították a barokk megnevezést, s Németh kerülni akarja a terminusok egyezését.) A kutatás bebizonyította, hogy nagyon sok XVII–XVIII. századi jelenséget csak a barokkon belül helyezhetünk el. Az ekkor született emlékiratok is a barokk próza egyik rendkívül erős ága, az „elbeszélő stílus” által is jellemezhető vonulat felől közelíthetjük meg. „E

⁸¹ *Három nővér*. Színmű négy felvonásban. Bp. 1955.

⁸² 1982 tavaszán ismertem meg Moszkvában – dolgozatom nyomdába adása után – azt a két nyomtatott szövegváltozatot, melyekből Czumikow Die drei Schwestern-jét meríthette. (*Три сестры*, „Русская мысль”, Москва, 1901, № 2. 124–178., АНТОНЬ ЧЕХОВЪ. *Три сестры*. Спб. (1902.) Изд. А. Ф. Маркса.) Czumikow eltéréseit a mai Csehov-szövegtől a *második* tartalmazza teljes számban, ezt használta tehát fordítása forrásául. Itt van Andrej szövegének – a 78. lapon németül és magyarul idézett többlete („Старья двья никогда не любили и не любятъ своихъ невбестокъ – это правило.” 79.); innen vette Czumikow, illetve Kosztolányi, hűen, pontosan, Csebutikin monológiájának rövidebb változatát (8.), (A 78. lap idézete ennek a végleges változatból adódó folytatását tartalmazza.)

¹ SÜKÖSD Mihály *Bethlen Kata. In, Küzdelem az epikával*. Bp. 1972. 35–75.